

Ə.Ağaoğlunun “Sərbəst İnsanlar Ölkəsində” Əsərində Azadlıq Və Demokratiya Axtarışları

Bədirxan ƏHMƏDLİ*

Giriş

Ə.Ağaoğlu yaradıcılığını dövrə görə üç yerə ayırmaq mümkündür: 1) Fransa dövrü; 2) Azərbaycan dövrü; 3) Türkiyə dövrü. Bu dövrlər yalnız zaman baxımından deyil, həm də məzmunca bir-birindən fərqlənir. Yaradıcılığının ilk dövründə islamçılıq, ikinci dövründə milli maarifçilik mühüm yer tutur. 1920-30-cu illəri təşkil edən sonuncu dövrü həm mahiyyəti, həm də problematikanın ciddiliyi baxımından yeni bir mərhələ təşkil edir. “Türk təşkilati-əsasıyyəsi” (1925), “Üç mədəniyyət” (1927), “İngiltərə və Hindistan”(1929), “Sərbəst insanlar ölkəsində” (1930), “Türk hüquq tarixi”(1931-1933), “Mən kiməm?”(1936), “Dövlət və fərd” (1936), “İran və inqilabı”, “Könülsüz olmaz” (1929), “Təkamülmü, inqilabımı?!” , “Sərbəst firqə xatirələri” (1931) kimi əsərlərində və yüzlərlə məqalələrində yeni cəmiyyət quruculuğunun tarixi, nəzəri, müasir aspektləri ilə bağlı dərin təhlillər aparmışdır. Bu dövrün Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında zəngin bir mərhələ təşkil etdiyini filologiya elmləri doktoru V.Quliyev də təsdiq edərək yazır: “Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi-bədii yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin zəngin bir dövrüdür” (1, 24). Mədəniyyətlərarası dialoq, idarəetmədə Şərq-Qərb diskursu, fərd və dövlətçilik məsələləri, dünyəvilik, liberalizm, demokratiya, azadlıq anlayışları bu dövr yaradıcılığında yeni mahiyyət qazanır. Bu əsərlərdə həm də çox zaman nəzəriyyə ilə təcrübə vəhdətdə çıxış edirdi.

Ə.Ağaoğlunun ən yaxşı əsərlərindən biri 1930-cu ildə Ankarada tamamlandığı “Sərbəst insanlar ölkəsində” adlı fəlsəfi traktatıdır. 30-cu illər Türkiyəsində (bu zaman Türkiyə birpartiyalı sistemə malik idi və hələ demokratiyaya tam oturuşduğunu demək olmazdı) belə bir əsərin ortaya çıxmasına yalnız təəccüb etmək olardı. Əslində özü də sərbəst düşüncəli insan olan Ə.Ağaoğlu hələ heç Avropada belə mövcud olmayan bir demokratiyanın, azad cəmiyyətin

* Filologiya Elmləri Doktoru, Professor AMEA Nizami Gəncəvi Adına Ədəbiyyat İnstitutunun Şöbə Müdiri, bedirxan@mail.ru

konturlarını cızmışdır. Əsərin bir çox yerində avtobioqrafik cizgilər yer alsada, bu gün də utopik görünən fikirlərə də rast gəlmək olur.

Ə. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərini Azərbaycanın və Türkiyənin respublika quruluşuna yiyələndikdən, müəyyən dövlətçilik, cəmiyyət və fərd, sərbəstlik, azadlıq, bərabərlik yolunda qazandığı zəif təcrübədən sonra yazıb. Əhməd bəyin arzu etdiyi Avropa üsullu-respublika quruluşlu dövlət Şərqdə Türk millətinə nəsisb olmuşdu. Onun özünün də təmsil olunduğu Azərbaycan türkləri cəmi 23 ay bu quruluşda yaşamış, Türkiyə türkləri 7 il idi ki, respublika idarəetməsini qoruyub saxlayırdı. Əsərdəki bir çox yanaşmaların, anlayışların praktik olaraq hələ Türkiyə cəmiyyətinə şamil edilməsi çox çətin idi. Əvvəldəki qeydlərdən görünür ki, müəllif bunu yazmaqda çox çətinlik çəkmiş, özünün də yaşadığı cəmiyyətin gələcəyini düşünmüşdür. Bu dövrdə müxalifət cəbhəsinə çəkilməsi də əsərin yazılmasını çətinləşdirən amillərdən idi. Ona görə də, filosof əsərin forması, janrı üzərində xeyli düşünmüş, nəhayət onu hekayət, fəlsəfi traktat şəklində yazmağı qərara almışdır: “Əsərimə hansı biçim verməklə bağlı xeyli tərəddüd keçirdim; nəhayət, onu bir hekayə şəklində yazmağa qərar verdim. Əsərdən qurtulmuş bir Türk fərdini azad və sərbəst bir ölkəyə apardım...” (2). Lakin elə buradaca “...bu ölkənin rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməl və arzularının gerçəkləşməsi üçün çalışmaqdadır”, - (3) deyir və bu Cümhuriyyətin baş memarı Atatürkü “dahi” olaraq qiymətləndirir. Bununla da əsərinin Türkiyə mühitində düzgün başa düşülməyəcəyindən ehtiyat edərək yaşadığı cəmiyyət və respublika ilə bağlı fikirlərini də bildirməklə yanaşı, özünü tənqidlərdən də sığortalayır. Bu özəllikləri öz üzərində hiss edən Ə. Ağaoğlu bir fərd olduğuna görə Respublikanın mənəvi cəhətdən ideologiyasını qurmaq cəsarəti göstərir. Bu, həm də Ə. Ağaoğlunun dövlət quruluşunda Respublikaçılığı təqdir edirdi. Bəzən o, içində yaşadığı cəmiyyətin şərtlərini və tarixi şəraiti də nəzərdən qaçırmırdı. Ancaq bütün hallarda yazdıqları ilə fəaliyyəti üst-üstə düşürdü.

Ədibin qızı Tezer Taşkıran onun 20-30-cu illər mücadiləsinin demokratiyaya köklənməsi ilə bağlı yazır “...Cümhuriyyət dövründəki mücadiləsi də bu nöqtəyə çevrildi. Bütün çalışmalarında millətə dayanan dövlət görünüşünü fərdin haqq və hüriyyətlərini qoruyan dövlət deyə mənimsəyir, hər vəzifənin qarşılığında bir haqq vardır tezisini müdafiə edirdi. Bu tezis Əhməd Ağaoğlunun fikir və siyasət həyatının son mərhələsidir” (4). T. Taşkıranın bu fikri Ə. Ağaoğlunun əsərləri və fəaliyyəti ilə təsdiq edilir. Xüsusilə, demokratiya, fikir azadlığı, hüriyyət məsələsində heç zaman güzəştə getməmişdir. F. Sakal bəlgələrə dayanaraq onun millət vəkili olduğu zaman Türkiyə Böyük Millət Məclisində “hər şeyin bir münəqqidi olmalıdır” fikrini söylədiyinə diqqət çəkir. Bu isə onu göstərir ki, Ə. Ağaoğlu demokratiya üçün ən mühüm şərtlərdən biri olan tənqid institutunu həmişə müdafiə etmişdir. F. Sakal yazır: “Mətbuat

Ümum müdiri ikən, məmur olduğu halda, Daxili işlər nazirinin bəzi qəzetləri qadağan etməsini protesto etmiş, təkrar nəşriyyata keçirmişdir” (5). Bu fiir onun nə qədər prinsipail olduğu və demokratiyanın vazkeçilməz təməl prinsip olduğunu göstərir.

Ə. Ağaoğlunun əsərə yazdığı bir neçə cümləlik ön sözündən aydın olur ki, əsəri yazmaqda əsas məqsədi qurulmuş Türkiyə cəmiyyətini daha da irəli aparmaq, demokratikləşdirmək və yeni bir cəmiyyətin qurulmasında müəyyən addımlar atmaqdan ibarətdir. Bu fikirlər islahat xarakterli idi. Bu addımlardan biri də demokratiya və azadlıq anlayışlarıdır. Fahri Sakal yazır: “Ağaoğlunun ən belirgin eğilimi demokrasi ile ilgili konular üzerinedir. Hayatının mühtelif dövrlərində serdettgi fikirlər içerisinde demokrasiya mühalif olanları görmediyimiz gibi, dolaylı yollardan bu sapmaya da tesadüf edemedik” (6).

Əsərə yazdığı “Ön söz”də Ə. Ağaoğlu filosof Monteskyönün “Qanunların ruhu” adlı əsərindəki hakimiyyət biçimləri ilə bağlı deyilmiş “İstibdad-yəni şəxsi hakimiyyət-məşrutıyyət-şərəfə, respublika isə -ləyaqətə dayanır” (7) fikrini xatırladır və bunun hələ də məna və əhəmiyyətini itirmədiyini söyləyir. Yazıçı-filosofun Ş. Monteskyenin (1689-1755) fikrini sitat gətirməsi onu göstərir ki, Ə. Ağaoğlu demokratiya və azadlıq anlayışları ilə bağlı nəzəri və praktik qənaətlərə malikdir. O, bu zaman yalnız Ş. Monteskyenin deyil, dünyanın bir çox tanınmış filosofların fikirlərilə tanış olmuşdur. Məlumdur ki, Afinalı Perikldən tutmuş üzü bəriyə demokratiya, azadlıq anlayışlarının cəmiyyətdəki yeri və mövqeyi daim dəyişir və inkişaf edir. Liberal demokratiya və anayasaçılığın ilkin nəzəri şərtlərini yaradan ingilis filosofu Con Lokku (1632-1704) oxumamış deyildi. C. Lokk yazırdı: “Əgər deyildiyi kimi, insan təbii vəziyyətində tam azadırsa: əgər o, ən yüksək varlıq kimi öz şəxsiyyətinin və mülkiyyətinin tam sahibidirsə, heç kimdən asılı deyilsə, niyə öz azadlığından əl çəkməlidir? Niyə o, öz imperiyasından imtina edərək, başqa bir qüvvənin hökmranlığına və nəzarətinə keçməlidir? Buna aydın bir cavab var: baxmayaraq ki, təbii vəziyyətində insanın bu cür hüququ var, lakin ondan istifadə imkanını qeyri-müəyyəndir və daim digərlərinin təcavüzünə məruz qalır. Çünki digərləri də onun qədər kral və ya ona bərabər insanlar olduğundan, onların çox hissəsi haqq və ədalətə riayət etmədiyindən, insanın malik olduğu mülkiyyətdən istifadə etməsi təhlükəli və xeyli dərəcədə müdafiəsizdir. Bu hissə onu azad, lakin qorxu və davamlı təhlükələrlə dolu vəziyyətdən imtina etməyə məcbur edir” (8). Şarl de Monteskyö C. Lokkun ənanələrini davam etdirməklə demokratik dövlət quruluşunun sistemini daha da formalaşdırmışdır. Bu sistem sonralar Hobbsun və Russonun güclü, totalitar sistemindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Ş. Monteskyö “Hakimiyyətin bölünməsi haqqında” əsərində hüquqi dövlətdə hamının qanun qarşısında bərabər olduğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: “Azadlıq qanunun imkan verdiyi hər şeyi etmək hüququdur... Belə bir azadlığa malik olmaq

üçün elə bir idarəetmə zəruridir ki, onun dövründə hər bir vətəndaş o biri vətəndaşdan qorxmaya bilsin” (9). Filosofo görə vətəndaş üçün siyasi azadlıq onun öz təhlükəsizliyinə olan inama əsaslanan ruhu sakitliyi deməkdir.

Ə. Ağaoğlu əsərdə Lokk, Con Milton, Spenser, Kant, Hegel, Volter, Jan-Jak Russo, Makiavelli, Bruno və b. mütəfəkkirlərin də adını çəkir. Bu isə o deməkdir ki, bu müəlliflərin əsərlərini oxumuş, fikirlərilə yaxından tanış olmuşdur. Əsərin sonunda millət mövzusunda ustadın meydana atdığı ən mühüm yenilik millətin təşəkkülü haqqındakı fikri və ədəbi cərəyanların çox önəmli olduğunu göstərir. Ə. Ağaoğlu bu fikrini ustada aid edir və onun inqilab etdiyini düşünür. Onun fikrincə, millətlərin təşəkkül tapmasına ədəbiyyat da çox önəmli təsir göstərir. Ə. Ağaoğlu bu sırada Şekspir, Höte, Şiller, Molyer, Viktor Hüqo, Dante, Puşkin, Lermontov, Tolstoy kimi yazıçıların, şairlərin adını çəkir və “... onlar olmasaydılar, ingilis, alman, fransız, italyan, rus millətləri yaranmazdı” (10), -deyə millətin formalaşmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirir.

Ə. Ağaoğlu əsərdə hakimiyyət məsələsinə də toxunur. Konstitusiyalı monarxiya zamanı hakimiyyətin hökmdarla imtiyazlı hakim sinfin əlində, respublikada isə bütünlüklə xalqın əlində olduğu qənaəti əsər boyu öz təsdiqini tapır. Onun fikrincə, şəxsi hakimiyyət zamanı xalq tək şəxsin şiltaq və həvəsinə tabe olur, milyonlarca insan bu şiltaqlıq və həvəyə itaət edir, xalq qorxur və xof işində yaşayır. Konstitusiyalı monarxiya zamanı isə hakimiyyət hökmdarla imtiyazlı bir sinfin əlində olur. Respublikaya gəlincə isə orada hakimiyyət bütövlükdə xalqın əlində olur, o xalqa aiddir və hər kəsin idarəçiliyə qatılmaq haqqı vardır. Yazıçı burada əsas diqqəti ləyaqətə yönəldir və respublika zamanı vətəndaşların ləyaqətlərinin qorunmasına diqqət çəkir.

Azadlıq

İlk dəfə 1930-cu ildə Türkiyədə “Cümhuriyyət” qəzetində hissə-hissə dərc edilən “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri “Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim” epiqrafi ilə başlayır. Bu epiqraf müəllifin Azadlığa nə qədər böyük önəm verdiyinə sübutdur. Bu mənada əsərin baş qəhrəmanını “Azadlıq aşığı” də adlandırmaq olar. Zəncirlərini qırıraq əsirlikdən qurtaran insanın azad olduqdan sonra qarşısında iki yol görünür: Azadlıq və köləlik yolu. Sağ tərəf Azadlıq, sol tərəf isə köləlik yoludur. O, Azadlığı istədiyi üçün sağ tərəfi tutur və Sərbəst insanlar ölkəsinə gəlib çıxır. Lakin ölkəyə gəlməklə hələ hər şey həll olunmur. Azadlığa çatmaq kimi, orada yaşamağın da müəyyən şərtləri vardır. “Azadlıq aşığı” “Əsl mən istəyən yerdir”, -deyə fikirləşərək içəri keçmək istəyərkən, sorğu-sual edilir: İç zəncirini də söküb atmısanmı?; Tamahına yiyə durmusanmı?; Doğrunu sevirsənmi?; Həqiqətə dözümin varmı?; Ləyaqət sahibisənmi? Bu sualların hər biri Azadlığı əldə etmənin prinsipləri kimi müəyyənləşir.

Bütün suallara “Hə” cavabı alan keşikçilər onun önündə hörmətlə təzim edir və qapını üzünə açırlar. O, pirlərlə görüşündə əsli-nəsl, kökü barədə danışır; soylarının məmləkətlər basdığını, dövlətlər qurduğunu, mədəniyyətlər yaratdığını söyləyir. Müəllif bununla türk dünyasının vaxtilə yaşadığı dövrün möhtəşəmliyini demək istəyir. Lakin bu uğurlar davam etmir, kölə ellərlə qan qarışdıqdan sonra qurultaylar yaddan çıxır, ad-sanları batır. Və yalnız “aramızdan sarı saçlı, mərd üzlü, aslan baxışlı” biri çıxaraq yadelliləri yurddan qovur. O zaman əsir olduğunu və əsirlikdə tanrı elçisinin səsini eşitdiyini deyən müəllif “əsir” dedikdə özünü, “Tanrı elçisi” dedikdə isə Mustafa Kamal Atatürkü nəzərdə tuturdu.

Sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı olmaq istəyən insanlar, hər şeydən əvvəl, o ölkənin Anayasasını bilməli və əməl etməli idi. Pirlərin tanış olmaq üçün ona verdiyi “Anayasa”da isə bu ölkənin qanunları, azadlığın şərtləri öz əksini tapmışdı. Yasada qeyd olunan maddələrdə deyilirdi:

1. Azadlıq doğruya və cəsarətə söykənir;
2. Yalan sərbəst insanlar ölkəsində tam yasaqdır. Bu azara tutulan ölkə xaricinə çıxarılır;
3. İkiüzlülük və yaltaqlıq ən ağır günahdır. Bu günaha batanlar hamılıqca daşa tutulurlar;
4. Çuğulluq edənlər sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşlığından çıxarılırlar; qorxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir araya sığmaz.

Ə.Ağaoğlunun qəhrəmanı haqqı qorumaq, çalışmaq, dözümlü və yardım göstərməyin bir vəzifə olduğunu deyir. Bu yasalarla və sərbəst insanlar ölkəsinin həyatı ilə yaxından tanışlığı əsir insanı azad ölkədə yaşamağın, onun qanunlarına əməl etməyin şərəfli olduğu qədər də çətinliyini başa düşür. Ancaq artıq bu bir şərəf işi olduğundan əsir adam bütün deyilənlərə can-başla əməl edir, bu ölkənin tarixini öyrənir. Məlum olur ki, bu ölkənin şərəfli bir tarixi olub; indi insanların azad gəzib dolaşdığı küçələrdə bir vaxtlar insanlar bir-birinin üstünə qalxmış, qan su yerinə axmışdı. Lakin insanlar azadlıq uğrunda mübarizə aparıb və çarpışmışdır. Ə.Ağaoğlu bununla iki məsələni demək istəyir; birincisi, Azadlıq verilmir, alınır. Onun uğrunda mübarizə aparılmalıdır; ikincisi, bu gün müəyyən mənada bu cəmiyyətə sahib olan Avropada cəmiyyət heç də bugünkü kimi olmamışdır, insanlar bir-birinin üzərinə qalxmış, qan su yerinə axmışdır. Məncə bu fikir, Ə.Ağaoğlunu həddən artıq Qərbi öyməkdə tənqid edənlər üçün yaxşı cavabdır. O, tarixə müraciətdə yalnız Şərqi tənqid etmirdi, həm də Qərbi tənqid edirdi. Ancaq indi Qərb bütün bu mərhələləri keçmiş, yeni cəmiyyət quruculuğunda demokratik əsaslara söykənmişdir.

Əsərdə Pirlərlə verilən söhbətlər mənə yükü böyükdür; azad olmaq istəyən insan azadlığın çətin və keşməkeşli yollarda keçdiyini dərk edir. “Yalan”, “İkiüzlülük”, “Yaltaqlıq” bölümündə bunlarsız cəmiyyəti ağılna gətirə bil-

məyən insan Pirlərin söhbətindən sonra fikrini dəyişməli olur və bunun bir tərbiyə məsələsi olduğunu anlayır: "Ən xırda və ən günahsız yalana da dözümlü göstərmək olmaz. Bir sözlə, uşaq ailə və məktəbdən çıxıb cəmiyyətə qovuşduğu zaman yalanın iyrənc bir azar olduğunu duyub anlamalıdır.

Cəmiyyətə, yəni topluma gəlincə, o da yalana qarşı güclü əngəllər qoyarsa, tutaq ki, sərbəst insanlar ölkəsində olduğu kimi, yalançıyı içindən atarsa, adamlar yalan danışmaz. Amma bunun tam tərsinə olaraq, məharətlə söylənmiş bir yalanı ağıl nümunəsi sayan və ya yalançılıqla qazanılmış bir uğuru bəyənib alqışlayan və yalançı olduqlarını bildiyi insanlara hörmət, izzət göstərən toplum yalançılıq azarının bütün acılarına və bütün qorxunc sonuclarına boyun əymək məcburiyyətində qalır" (11).

Maraqlıdır ki, bu məsələyə Ə. Ağaoğlu buna qədərki əsərlərində də toxunur. Onun fikrincə, bütün bunlar demokratik cəmiyyətlərdə deyil, dövləti hökmdardan ibarət bir zümərənin hakim olduğu cəmiyyətlərdə baş verir. Belə də hamı bir şəxsə bağlıdır. "Üç mədəniyyət" əsərində də bunun üzərində dayanaraq yazırdı: "Fəqət iş bir kərə şəxsi bağlılıq alanına töküldümü, yaltaqlanma, ikiüzlülük, hiylə, yalan, intriqa, xəyanət və cinayət dövlət adamları üçün məziyyət və fəzilət yerinə keçər. Rəqabət dövləti yaxşı idarəetmədəki ləyaqəti bilgi, əzm, mətanət, namus sahəsindən çıxar. Şəxsə bağlılıq alanındakı zillət və rəzalətlərə tökülür. Gerçək ağıl, zəka və fəzilət yerinə bəclik, hiylə, fırıldaq keçər" (12).

Sərbəst insanlar ölkəsində Azadlıqla çuğulçuluq da bir araya sığmır; Azadlıq səmimiyyət və doğruluq istəyir. Azad bir ölkəyə xəbərcilik, çuğulçuluq qədər zərərli şey olmur. Çuğulçuluq olan yerdə kimsə kimsəyə inanmaz, yalan və ikiüzlülük artır.

Bu ölkənin bir parkında Azadlıq heykəli də ucaldılmışdır. Heykəl istibdadı qarşı Azadlıq bayrağını qaldıran ilk vətəndaşın şərəfinə ucaldılıb. Heykəlin ətrafında vaxtaşırı mitinqlər keçirilir. Azad olmaq istəyən adam həmin gün üç mitinqin şahidi olur; mitinqlərin birində hökumətin proqramına sadiq qalmadığı, ikincidə gənc nəslin yurdsevərlik keyfiyyətindən uzaqlaşdığı və bunda təhsil sisteminin günahkar olduğu, üçüncüdə isə qadın hüquqlarının kişilərlə tam bərabər tutulması istənilirdi. Sonuncu mitinqdə qadınlar bütün hallarda kişilərlə bərabər tutulan hüquqlarının eyni olmasını istəyirdi.

Xalqın yönəltiyi dövlətin üstünlükləri, çox ciddi seçilən məmurların xalqa xidməti, sərbəst ölkədə nəzarət işi, insanların qorxaq doğulmaması, sərbəst insanların şərtləri, həqiqət və ləyaqət və s. bu kimi məsələlərlə bağlı Pirlərin söhbəti verilir. Azadlıqla xarakter arasında bağlılığı anladan natiqin sözləri də bu ölkədə azadlığı qorumanın yollarına baş vurulur: "...azadlıq yalnız fədakar xarakterə söykənir. Doğrudan da, azadlığa qarşı təhlükələrin qaynaqlarını təyin etmək çətin deyil. Bunlar bütövlükdə bəzi vətəndaşların basqı və zorakı-

lığa meyl etmələrindən, o biri yandansa cəmiyyətin biganəliyindən ibarətdir. Fədakar xarakterin hakim olduğu yerdə nə həmin meyl, nə də biganəlik qalır. Fərdlərdə basqı və zorakılıq anlayışı qalmadığı kimi, mühitdə də biganəlik bəlası aradan qalxır və bu üzəndən hər hansı bir fərddə zorakılıq arzusu olsa belə, mühitin həssaslığından və fərdlərin fədakarlığından irəli gələn müqavimət qarşısında aciz qalır. Ancaq vəziyyət əksinə olanda, yəni cəmiyyət biganəlik göstərəndə və adamlar fədakarlıq keyfiyyətindən məhrum olanda, aydın məsələdir ki, azadlıq daim təhlükə ilə üzləşəcək” (13).

Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdə ziyalı, ədib mövqeyindən danışarkən məqalələrində olduğu kimi, Qərb-Şərq müqayisəsini aparır, ziyalının Şərq aləmində millət amilinə yabançı qalması məsələsinə də toxunur. Onun fikrincə, Şərq aləmində millət anlayışı Qərbinkindən fərqlənib. Şərq ədəbiyyatı içində olduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qalıb, daim göylərdə, boşluqlarda dolaşır. Bu ədəbiyyat tək bir şəxsin ifadəsi olduğundan insanlıq və təbiətlə dil tapmağı aşılamaıyır. Təbiətlə insan arasındakı, eləcə də insanların öz arasındakı yadlaşmanı aradan qaldırmağa, mənəvi baxımdan bütövləşdirməyə çalışmayıb.

Azad olmaq istəyən adam pirlərin müşaiyəti ilə Sərbəst insanlar ölkəsinin parlamentində, universitetində, institutunda, iri maşınqayırma zavodunda, ibtidai məktəbdə və kitabxanada olur, nizamnaməsi və onun maddələri haqqında düşünmək üçün vaxt istəyir. Ölkənin qəribəliyi və heyratamizliyi onu məftun etmişdi. Hər şeyi yenidən öyrənmək, hər şeyə yenidən alışmaq lazım idi. Nə qədər çalışıb-çabalasa da köhnə vərdislərdən əl çəkmək heç də asan deyildi. Bu işi bacarmayacağı haqqında pessimizmə də qapılır, ancaq onu da fikirləşir ki, mən bu ölkənin tarixi ilə tanış olarkən onların da eynən bizim yolumuzu keçdiyini gördüm, deməli onlar da başladıkları zaman hər şey asan olmayıb, onlar da əziyyət çəkib. Köhnəhəyata dönməyin mümkünsüzlüyünü görərək o, Sərbəst insanlar ölkəsində qalmağa qərar verir.

On beş gündən sonra gələn pirlərə hazır olduğunu bildirir. Pirlər onu and içməyə apararkən son dəfə də qərarının qəti olması barədə xəbərdarlıq edirlər, müsbət cavab aldıqdan sonra andıçmə başlayır. Azad olmaq istəyən adam pirlərin söylədiklərini təkrar edərək Azadlığa, Qanununun aliliyinə sadıq qalacağını, olduğu hər yerdə Azadlığı yayacağına, Qanunu qoruyacağına and içir. Bundan sonra pirlərdən birini verdiyi imza vəərəqini imzalayan Azad olmaq istəyən adam bu ölkənin vətəndaşı olur, pirlər onu təbrik edirlər.

Demokratiya

Azadlığı bütün yönərilə təsvir edən Ə. Ağaoğlu onun qarşılığı-köləliyin də tərifi verir. O, yazır: “Kölə özünü başqasının iradəsinə tapşırır, bununla da iş bitir. Azad adam isə, əksinə, başqasını düşünməklə üstünə yük götürər. Ya-

dındamı, qala keşikçilərinin ilk sualı - “Başqalarını sevirsənmi?” oldu. Başqasını sevmək onun yolunda rahatsızlığa, əzab-əziyyətə qatlaşmaq deməkdir. Vətəndaş həm özünü, həm də başqasını zülmədən qurtarmaq istəyirsə, yalnız bu yola üz tutmalıdır” (14). Ə. Ağaoğlu bununla göstərmək istəyir ki, Azadlığı əldə etmək, həm də köləliyə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

Demokratiya, hakimiyyət, dövlət və fərd məsələləri də Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığının sonlarında ən çox toxunduğu məsələlərdəndir. “Dövlət və fərd”, “Üç mədəniyyət” əsərlərində, “Demokrasi və dövlətçilik” məqaləsində bu mövzuda fikirlərini sıx-sıx bildirmişdir. Bu məsələdə həmişə Qərblə Şərq demokratiyasını müqayisə də etmişdir. Onun fikrincə, demokratiyanın əsaslarını çeynəyən dövlətçilik sistemində demokratiyadan danışmaq mümkün deyil. Bu cür rejimlər şəxslərin və zümrələrin təhəkkümünə yol açır bilirlər. Hətta xalqın tənqid azadlığının olması belə demokratiya üçün yetərli deyildir, bu azadlığı istifadə edə biləcək güc də əsasdır. Bu gücü isə xalq liberal toplumlarda tapır və işlədir (15).

Ə. Ağaoğlunun Maltada sürgündə olduğu zaman yazdığı “Üç mədəniyyət” əsərində də demokratiya mücadiləsinin şahidi oluruq. Onun dövlət qavramında insanın haqq və hüriyyətini qoruyan Qərb mədəniyyətinin təməl prinsipləri başlıca yer tutur. Əsərdə mədəniyyət anlayışı geniş anlamda götürülür və burada din, əxlaq, fərd, ailə, cəmiyyət, dövlət, hökumət amilləri təhlil edilir. Cəmiyyət həyatının qüvvətlənməsinə və gəlişməsinə səbəb olan amilləri təhlil edən müəllif Böyük Fransa inqilabına toxunaraq Volter, Didro, Monteskyö, Russo, Kant, Şelling, Hegel kimi fikir adamlarının nəzəriyyələrinə istinadlar edir, İnsan haqları bəyannaməsinin adını çəkir. Bu əsərində Ə. Ağaoğlu demokratiya, cəmiyyət və fərd anlayışlarına iki kontekstdə - Şərq və Qərb kontekstində yanaşır. Bir tərəfdə “kimsə yox, padşah var, haqq yox, keyf var, digər tərəfdə isə “fərd yox, cəmiyyət var, haqq yox, vəzifə var” (16, 106) prinsipi yer tutur. Ümumiyyətlə demokratiya, insan haqları məsələsində Ə. Ağaoğlu daim Qərbçiliyi üstün tutur. F. Sakal bunu “Şərqin keçmişini demokratiya acısından yerə vurmağı” kimi dəyərləndirir (17).

“Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində filosof-ədib dövlət idarəedilməsində demokratiyanı əsas götürür. Bu isə xalq idarəetməsidir. Xalq idarəetməsi olan yerdə “istibdad quruluşunda olduğu kimi, dövlət sərəştəsizlərin əlində təcrübə taxtası ola bilməz”. Onun fikrincə “Xalq idarəsi ilə istibdad arasındakı əsas fərqlərdən biri də budur ki, istibdadda dövlət adamlarının və məmurların arxalandıqları güc hökmdarın yaxşılıq və qayğısıdır. Halbuki xalqın yönəlttdiyi dövlətdə həmin adamlar yalnız xalqın inamına söykənə bilər” (18).

Əsərdə qoyulan məsələlər Ə. Ağaoğlunun “Dövlət və fərd və “Sərbəst firqə xatirələri” əsərlərində davam etdirilir. Bu əsərlərdə fəaliyyətinin müəyyən dönəmlərindəki situasiyada onun nə qədər doğru yol tutduğunu göstə-

rir. 20-ci illərdə mövcud rejimi müdafiə edən Kadroçular ona qarşı hücumla keçmişdilər. Onların bu hərəkətlərini Ə. Ağaoğlu demokratiyaya qarşı hərəkət kimi qiymətləndirirdi. “Dövlət və fərd” əsərində Kadroçuların tənqidinə cavab verərək “Həqiqətən Kadronun müdafiə etdiyi sistem, cahanda örnəyi olmayan, anlaşılmaz, qərarətlərlə dolu bir şeydir. Bnaənəleyh hadisələr və vakaların önündə qoşan eşsiz və örnəksiz, məchul və anlaşılmaz bir sistemi Ağaoğlunun müfəkkirəsi təbiətiylə qavraya bilməz” (19), -deyə yazırdı.

Türkiyədə seçkilərdən dərhal sonra yazdığı “Sərbəst firqə xatirələri” əsərində Türkiyənin təkpartiyalı sistemdən çoxpartiyalılığa keçid dövründə baş verən hadisələri qələmə alır. Bu əsər göstərir ki, hətta təkpartiyalı sistem zamanı Ə. Ağaoğlu nəzəri cəhətdən söylədiyi fikirləri həyatda da müdafiə etmiş, cəmiyyətin demokratikləşməsi ilə bağlı söylədiyi nəzəri fikirləri praktik cəhətdən həyata keçirməyə çalışmışdır. Nə qədər çətin olsa da, yeni cəmiyyətin qurulmasında müxaliflik institutunun yaranmasında qatqısı olmuş, yeni partiyanın yaranmasında əlindən gələni etmiş, lakin onun qapanmasından sonra partiya geri dönməmişdir.

Sonuç

Azadlıq və demokratiya anlayışları Ə. Ağaoğlunun bütünlüklə yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bu təməl prinsiplər “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə işlənir. Onun fikirlərində Qərb dünyasının dövlətçiliyinin təməl prinsiplərinin başlıca yer tutduğunu görürük. Bu təməl prinsiplər, demək olar ki, onun əsərlərində olduğu kimi, həyatının və fəaliyyətinin də əsas prinsiplərindən olmuş, yeni cəmiyyətin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Əsərdə Azadlıq və Demokratiya haqqında nəzəri fikirlərlə yanaşı, praktik məsələlər də yer alır. Yəni Ə. Ağaoğlunun yaşadığı cəmiyyətin bir çox məsələləri üstüörtülü şəkildə öz əksini tapır. Burada qoyulan məsələlərin bir çoxunu yaşadığı cəmiyyətə birbaşa şamil etməyin mümkün olmadığı üçün fəlsəfi traktat formasında yazmağa üstünlük verir. Bu forma həm fikrin çatdırılması, ümumiləşdirilməsi, həm də mövcud durumda kəskin tənqidlərdən uzaq durmasına imkan verir. Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdəki demokratikləşmənin fərdin güclənməsinə etkisi olacağını, bununla da topluma dinamizmin gələcəyini və fərdlərin vəzifələrinin artması ilə azadlıqlarını daha da artıracağını düşünürdü.

Ə. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərlə demokratiya, insan haqları, azadlıq, fərd, dövlət, cəmiyyət, hakimiyyət kimi təməl prinsiplərlə çıxış edən filosof və yazıçılar Aristotel, Tomas Hobbs, Con Lokk, Con Milton, Şarl de Monteskyö, Jan Jak Russo, Con Stürt Mill, Mirzə Fətəli Axundzadə, Avraam Linkolnun fikirlərini yeni dövrdə inkişaf etdirmiş və zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev V. Ön söz// Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. B., Şərq-Qərb, 2007, s. 108
2. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 2001, s. 14
3. Ağaoğlu Ə. Göstərilən əsər, s. 14
4. Tezer Taşkıran. Ön söz// Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət, Bakı, Kitabklubu, 2017, s. 24
5. Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmet bey, Ankara, Türk tarih Kurumu Basım Evi, 1999, s. 197
6. Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmet bey, Ankara, Türk tarih Kurumu Basım Evi, 1999, 203
7. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 20015, s. 14
8. John Lokk. Dövlət idarəçiliyi haqqında ikinci traktat. Azad Düşüncələr Assosiasiyası, www.azadliqiragi.org
9. Şarl de Monteskyö. Hakimiyyətin bölünməsi haqqında //Hacıadə H. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol (Antologiya). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2001, s. 66
10. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 20015, s.45
11. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 20015, s.24
12. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı, Kitabklubu, 2017, s. 147
13. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 20015, s.41
14. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 20015, s. 28
15. Ağaoğlu A. Demokrasi ve Devletçilik. Cümhuriyet, 1935, 6 Haziran
16. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı, Kitabklubu, 2017, s. 106
17. Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmet bey, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1999, s. 201
18. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı, "Tutu" nəşriyyatı, 20015, s. 35
19. Ağaoğlu A. Devlet ve Ferd, İstanbul, Sanayi-Nefise, 1933, s.96

Özet

A. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” fəlsəfi traktatını Azərbaycan və Türkiyənin respublika quruluşuna çatdıqdan, müəyyən dövlətçilik, cəmiyyət və fərd, sərbəstlik, azadlıq, bərabərlik yolunda qazandığı təcrübədən çıxış edərək yazır. Əsərdə bu ölkələrdə olacaq gələcək demokratiyanın konturları cızılır. Hətta əsər yazıldığı zaman Avropada belə bir demokratik cəmiyyət hələ tam olaraq mövcud deyildi. A. Ağaoğlu şəxsi hakimiyyətlə xalk hakimiyyətinin fərqliliklərini və ikincinin üstünlüklerini göstərir. Onun fikrincə, şəxsi hakimiyyət zamanı xalq tək şəxsin şiltaq və həvəsinə tabe olur, milyonlarca insan bu şiltaqlığa itaət edir. Konstitusiyalı monarxiya zamanı hakimiyyət hökmdarla imtiyazlı bir sinfin əlində olur. Respublikalı quruluşda isə hakimiyyət bütövlükdə xalqa aiddir və hər kəsin idarəçiliyə qatılmaq haqqı olur.

Fəlsəfi traktatın “Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim” epigrafi ilə başlaması müəllifin Azadlığa nə qədər böyük önəm verdiyini göstərir. Zəncirlərini qıraraq əsirlikdən qurtaran insanın azad olduqdan sonra onun qarşısında iki yol ayrıca görünür: sol tərəfə gedən yol Azadlıq, sağ tərəfə gedən yol isə köləlik yoludur.

A. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsin”də əsərində Azadlığın və yeni cəmiyyətin obrazını yaradır. Xalqın yönəltdiyi dövlətin üstünlükləri, çox ciddi seçilən məmurların xalqa xidməti, nəzarət işi, insanların qorxaq doğulmaması, haqiqət və ləyaqət hissini aşlayır. Cəmiyyətdə ziyalı, ədib mövqeyindən danışarkən Batı-Doğu müqayisəsini aparır, ziyalının Doğu aləmində millət amilinə yabançı qalması məsələsinə toxunur. Beləcə, ilk dəfə olaraq Batı filosoflarının sıx-sıx toxunduğu azadlıq və demokratiya anlayışlarının yeni toplumda necə olacağının analizini verir. Özü də bu analizlər heç də Batı düşüncələrinin əsərlərindən geri kalmır. Hətta A. Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində təsvir olunan cəmiyyət bir qədər də utopik xarakter daşıyır. Belə ki, əsərin yazılmasının üzərindən yüz ilə yaxın bir zaman keçməsinə rağmen, Batı toplumunun özü belə bəzi məsələlərdə həmin mərhələyə gəlib çatmamışdır. Bu da A. Ağaoğlunun gələcəyi görən böyük bir filosof, düşünür, cəmiyyətşünas olduğunu göstərir.

Açar Sözlər: Ə. Ağaoğlu, Xalq, Cəmiyyət, Fərd, Dövlət, Hakimiyyət, Azadlıq

Бедирхан Ахмедли,

доктор филологических наук, профессор
Заведующий отделом Института литературы имени Низами Гяндже-
ви

Поиски свободы и демократии в произведении А. Агаоглу в «В стране свободных людей»

А. Агаоглу пишет философский трактат «В стране свободных людей» после достижения Азербайджана и Турции республиканского строя, исходя из опыта, завоеванного на пути определенной государственности, общества и индивидуальности, самостоятельности, свободы, неравенства. В работе очерчиваются контуры будущей демократии в этих странах. Даже когда произведение было написано, в Европе не было такого демократического общества. А.Агаоглу показывает различия между личной властью и властью народа и отдает предпочтение второму. По его мнению, во время личного правления люди подчиняются прихотям и желаниям одного человека, миллионы повинуются этим прихотям. В конституционной монархии власть находится в руках привилегированного класса и правителя. Что касается республики, то власть принадлежит народу в целом, и каждый имеет право участвовать в управлении.

Тот факт, что философский трактат начинается эпиграфом «Я был пленником, хотел стать свободным» показывает, насколько автор высоко ценит свободу. Когда человек, разрывая цепи, освобождается от плена, перед ним предстает два пути: дорога налево - путь к свободе, дорога направо - к рабству.

А. Агаоглу в своей работе «Страна свободных людей» создает образ Свободы и Нового общества. Он приветствует преимущества государства, которым руководит народ, службу серьезно избранных чиновников, контроль, рождение людей бесстрашными, а также прививает чувство правды и достоинства. Говоря об интеллектуальном и литературном положении в обществе, он сравнивает Восток и Запад и затрагивает тот факт, что интеллектual в восточном мире чужд к фактору нации. Так, впервые, дает анализ того, какими будут понятия свободы и демократии в новом обществе, которых часто затрагивают восточные философы. И эти анализы не отстают от работ западных философов. Даже общество в произведении А. Агаоглы «В стране свободных людей», носит утопический характер. Так, несмотря на то, что с момента написания произведения прошло почти сто лет, в некоторых вопросах западное общество еще

не достигло этой стадии. Это показывает, что А. Агаоглы как великий философ и социолог, видел будущее.

Ключевые Слова: А. Агаоглы, Народ, Общество, Индивид, Государство, Власть, Свобода.

The quest for freedom and democracy in the work “In the country of free people” of A. Agaoglu

A. Agaoglu writes the philosophical treatise “In the country of free people” after the Republic of Azerbaijan and Turkey reached the republican system, based on the experience gained on the path of a certain statehood, society and individuality, independence, freedom, inequality. The work outlines the contours of future democracy in these countries. Even when the work was written, Europe did not have such a democratic society. A. Agaoglu shows the differences between personal power and the power of the people and prefers the second. According to him, during personal rule, people submit to the whims and desires of one person, millions obey these whims. In a constitutional monarchy, power is in the hands of the privileged class and ruler. As for the republic, the power belongs to the people as a whole, and everyone has the right to participate in governance.

The fact that the philosophical treatise begins with the epigraph “I was a prisoner, I wanted to become free” shows how much the author appreciates freedom. When a person, breaking the chains, is freed from captivity, he faces two paths: the road to the left - the path to freedom, the road to the right - to slavery.

A. Agaoglu in his work “In the country of free people” creates the image of Freedom and the New Society. He welcomes the advantages of a state led by the people, the service of seriously elected officials, control, the birth of people fearless, and also instills a sense of truth and dignity. Speaking about the intellectual and literary position in society, he compares the East and the West and touches on the fact that the intellectual in the eastern world is alien to the factor of the nation. So, for the first time, gives an analysis of what the concepts of freedom and democracy will be in the new society, which are often affected by Eastern philosophers. And these analyzes do not lag behind the work of Western philosophers. Even society in the work of A. Agaoglu “In the country of free people” is utopian in nature. So, despite the fact that almost a hundred years have passed since the writing of the work, in some issues Western society has not yet reached this stage. This shows that A. Agaoglu, as a great philosopher and sociologist, saw the future.

Key Words: A. Agaoglu, People, Society, Individual, State, Power, Freedom.